

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЪТРЕШНОГРУПОВАТА ДИНАМИКА НА РОМСКАТА ОБЩНОСТ

ГЛ.АС. СТЕЛА СТОЯНОВА, ДОКТОР
ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ
СТОПАНСКИ ФАКУЛТЕТ

Ромската общност в България има редица слабоизследвани специфики, чието опознаване би допринесло, както за интегрирането ѝ, така и за подобряването на социално-икономическият статус на ромския етнос. Ранните бракове са една от тези интересни, дори екзотични специфики. Теренното изследване по инициатива на център „Амалипе“ покрива точно тези липси от информация за маргиналните слоеве на българското общество. Ранните бракове (по същество става дума за съвместни съжителства, създаване на семейство, а не за „брак“, тъй като липсва и в много от случаите е невъзможен юридическият акт за встъпване в брак) в ромска общност са тема, която понастоящем все по-често предизвиква вниманието на т.нар. „широка общественост“ и „обществено мнение“. От една страна, ранните бракове често вървят ръка за ръка с „аранжирани бракове“ и дори „насилствени бракове“: обикновено именно родителите

са тези, които инициират тази форма на съжителство. Още по-често водят до „отпадане“, т.е. до ранно напускане на училище, което от своя страна е свързано с ограничаване на последващата подходяща социална реализация. Ранните бракове обикновено са последвани от „ранни раждания“, доколкото – поне при традиционните ромски семейства, както и при маргинализираните – от омъжената жена се очаква да докаже, че може да роди: тя е високо ценена като продължител на рода и ако не може да изпълни тази си роля трябва да понесе една от най-тежките стигми. Не рядко ранните бракове са съпътствани и от различни форми на домашно насилие, от разводи, заболявания сред младите майки и т.н. Т.е. „на куп“ можем да видим цяла серия от негативни явления, към които всяко едно европейско общество е (или поне трябва да бъде) болезнено чувствително. От друга страна, ранните ромски бракове изглеждат любопитни, екзотични и неразбираеми:

остатък от „неевропейския брачен модел“ (характерен за народите на изток от линията Триест - Санкт Петербург, според класификацията на Джон Хайнал). Този екзотизъм често е свързан с категоричното заклеимяване на цялата ромска общност като изостанал и неспособен за развитие генератор на деца, съпроводено с още по-категоричното забравяне, че ранните бракове до неотдавна са били характерни и за народите-мнозинства в страните на изток от Триест - Петербург, (а малко преди това - и за останалите европейски народи), както и с пренебрегването на факта, че далеч не всички ромски групи, семейства и социални страни практикуват ранните бракове. Ранните бракове в ромска общност са една устойчива тенденция за много дълъг период от време, но също толкова устойчива тенденция се оказва постепенното намаляване на ранните бракове или по-точно казано - увеличаване на възрастта за съвместно съжителство или брак.

Ромската общност в България

България е страна с многобройна ромска общност, която наброява между 400,000 и 900,000 д. Точният брой на ромите е трудно да бъде установен, тъй като много от тях предпочитат да се декларират като турци, българи или власи. Въпреки това различни източници предлагат ориентир в тази насока:

- според преброяването на населението от 2001 г. като роми са се самоопределили 370 908 д. (4,8 % от населението);

- според доклад на Световната банка от 2002 г. ромите в България са около 8,8 % от населението, като се допуска и по-висок процент¹. В абсолютни цифри това означава около 700 000 - 750 000 д.

1 България: Променящият се профил на бедността (София: Световна банка, 2002), 18.

- според Жан-Пиер Лиежоа и други учени реалният брой на ромите в България е между 700 000 и 800 000².

Посочените цифри показват, че ромите са около 10 процента от цялото население на страната и по всяка вероятност са най-голямото малцинство. Ромите са единствения етнос с положителен естествен прираст.

Съществена черта на ромската общност е че тя е съставена от няколко групи (и множество подгрупи) и слоеве, които предполагат различни подходи на въздействие. Проблемите, основните характеристики и начините на взаимодействие с една група не са непременно същите като тези на друга група. Съществени различия между отделните групи в рамките на ромската общност съществуват по две линии: етническа и социална. От етническа гледна точка ромската общност е съставена от четири основни групи:

Йерлии: между 350 000 - 400 000 души.

Калдараши: около 30 000 - 40 000 души.

Миллет: между 250,000 - 300,000 души.

Рудари: между 70,000 - 100,000 души.

В началото на настоящото изследването следва да бъде дадено определение на понятието „брак“, използвано за неговите цели. Безспорно понятието брак, от чисто юридическа гледна точка, не обхваща всички ситуации на ранни и насилствени бракове, обект на настоящото изследване. Единственият „брак“, зачитан от правото и в трите включени в проекта държави е този сключен по реда и при условията на Семейният кодекс. Терминът брак е използван в изследването, тъй като задомыванията в ромската общност се основават на желанието за създаване на семейство, общ живот на младоженците, подчине-

2 Jean-Pierre Liegeois, Roma, Gypsies, Travellers (Strasbourg: Council of Europe, 1994), 34.

ност на установени в общността морални норми, търсене на обредност и ритуал, които се вписват в понятието „брак“ и в никой случай не представляват съвместното безбрачно съжителство (конкубинат) – въпрос на личен и взаимен избор, основан на съществени договорки между съжителстващите, характерно за много сегменти на съвременното общество (напр. сред много от младите двойки в България и Румъния).

По същество, създаването на семейство в ромска общност има повече от характеристиките на брак (с единствената – марка и много съществена – разлика, че не се регистрира пред съответните институции) и почти никоя от характеристиките на безбрачното съжителство (конкубинат). Редица международни документи (част от които – посочени по-долу), третиращи въпросите на ранните / детските / насилствените бракове също подчертават, че по същество става дума за брачен съюз, който не е регистриран пред закона. Това не променя основните му характеристики и не намалява сериозността от неговите последици: относно развитието, бъдещата социална реализация и правата на детето.

Настоящата част представя кратък преглед на основни изследвания по въпросите на ранните / насилствените бракове, анализ на законодателната и нормативната рамка, имаща пряко отношение към тези въпроси в България, Румъния и Гърция, както и предприемани /неприемани до този момент дейности за превенция и преодоляване на проблема.

I. Международни проучвания на ранните бракове

Въпросът за ранните и насилствени бракове, в световен и европейски мащаб, е отразен в различни проучвания и научни изследвания, извършени от агенции-

те на ООН (Фонд на ООН за население-то, УНИЦЕФ, Хабитат), изследователски центрове и институти, Съвета на Европа, независими експерти. Все по-важна става ролята на различните институции на Европейския съюз при изследването и разрешаването на проблема с ранните / насилствените бракове. В настоящия раздел е представен кратък преглед на извършените проучвания и изследвания. Той показва, че ранните и насилствени бракове са интердисциплинарен проблем, свързан с образованието, социалната среда, здравеопазването, културните практики и традиции, бедността, участието в обществения живот и личностното развитие. Този проблем в никакъв случай не се отнася само до ромската общност и не бива да се разглежда като неделима част от ромската култура.

Изследване проведено от Directorate General of Human Rights, Strasbourg, 2005, изготвено от Edwige, Rude-Antoine, Doctor of Law, Research Officer, CERSES/CNRS – „Насилствените бракове в страните от Съвета на Европа“ дава следните основни заключения при дефиниране обхвата на проблема³:

- „Насилствен брак“ е термин, който включва понятия като брачно робство, уреден брак, традиционен брак, брак поради обичай, целесъобразност или възприемана почтеност, детски брак, ранен брак, фиктивни, фалшиви или измамни бракове, неконсумиран брак, брак под условие, брак с цел придобиване на гражданство и нежелан брак - във всички от които съгласието за брак е под въпрос.

- Сред изброените типове бракове съществува немалко припокриване – от тук и трудността за прецизното дефиниране на обхвата и съдържанието на понятието „насилствен брак“. Това не е термин,

3 От тук и занапред посочените данни са по цитираното изследване. Страници 7-11.

който е изрично уреден в нормативна уредба и се определя с различен обхват и съдържание в различните страни – според националното законодателство на всяка една от тях.

Това вероятно е така, защото за разлика от случаите в които е налице явно физическо доказателство, че свободната воля на лицето за сключване на брак е била потисната чрез физическа сила или друг вид насилие – елиминиращо всяко съмнение, че бракът е бил насилствен – в много от случаите с ранните бракове не винаги е лесно да се установи в каква степен е имало насилие.

- Различни видове брак се уреждат по решение на семейството, обусловено от културните традиции и обичаи, като уредените бракове не винаги биват насилствени. Уреденият брак зависи от постигнатата договорка, тоест преговорите и споразумението постигнато между семействата на младоженците, както и между тях и децата им. С други думи, в традицията на уредените бракове, семействата на бъдещите съпрузи играят централна роля в уреждането на брака, но в избора дали бракът да бъде сключен или не, нерядко участват и бъдещите съпрузи.

- В някои части на света, традиционните бракове, основани на обичаи или религиозни канони и практики, могат да играят значителна роля и бракът да бъде честван съгласно традициите, без бъде регистриран и признат официално.

- В ситуацията, при които бракът се сключва от лице на възраст под 18 години, или значително по-младо, въпросът е доколко този млад човек е в състояние да вземе информирано решение относно избора си на брачен партньор и най-вече относно последиците от брака. В този смисъл нищо не разграничава ранния брак от насилствения, тъй като при всяка

една ситуация ранният брак по дефиниция включва поне един брачен партньор, който все още не е достигнал физическа, интелектуална и емоционална зрялост и следователно не е имал възможност да изрази пълно и ясно съгласие за сключване на брак.

Доклад⁴ на Парламентарната асамблея на съвета на Европа (ПАСЕ) заема сходна позиция в определяне на обхвата на понятието, като доразвива понятието „детски бракове“. Според този документ детските бракове са брачен съюз, независимо дали сключени по силата на обичай или санкционирани от закона, на двама души от които поне единият е малолетен. Съответно на конвенцията за правата на детето на ООН от 20 Ноември 1989 година, „дете е всяко човешко същество, под 18 години, освен ако според приложимото национално право, пълнолетие не се постига по рано“.

Докладът заключава, че „проблемът с ранните и насилствени бракове се държи върху деликатния баланс между уважението към културните традиции и зачитането на правата на човека. В тази връзка следва категорично да се приеме, с оглед на страданията, изпитвани от жертвите, че зачитането на човешките права не следва да отстъпва пред обичаите на дадена общност. Без да бъде стигматизирана която и да е общност, държавните органи имат задължението да приложат относимите разпоредби на правата на човека на тяхната територия. Това безспорно е политически въпрос на управление на обществените процеси и

4 Doc. 10590 , 20 June 2005, Forced marriages and child marriages, Report, Committee on Equal Opportunities for Women and Men, Rapporteur: Mrs Rosmarie Zapfl-Helbling, Switzerland, Group of the European People's Party. От тук и напред посочените данни са по цитираното изследване. Страници 11 – 15.

в никакъв случай проблем, който да бъде решаван в семейството или в общността, както някой може да твърди.” Законодателството е необходима, но не достатъчна мярка сама по себе си, за предотвратяване на ранните бракове и правителствата следва да предприемат конкретни действия за предотвратяване на явлението, посочва доклада.

Разглеждани в съвкупност, всички анализирани международни проучвания, както и съответните международни правни инструменти (на ООН, Съвета на Европа, Европейския съюз) предполагат обединение на мненията и определяне на стандарти около концепцията, че всеки има право да сключи брак и създаде семейство, че браковете на деца (т.е. когато единият от съпрузите не е на брачна възраст) не могат да бъдат разрешени, както и че за сключването на всички бракове се изисква свободно и пълно съгласие на бъдещите съпрузи, изразено лично пред компетентен орган, в присъствието на свидетелите. В никой случай не следва да се приема, че простото нормиране на тези условия в законодателството е достатъчно за да се гарантира ефективно свободата и избора по отношение на брака. Свободата на избор е с особено застрашена в случаите с ранни бракове поради невъзможността да се гарантира дали младата личност осъзнава напълно отговорността на брака и семейството и е готова за нея.

II. Обхват и разпространение

Практиката на омъжване на момичетата на ранна възраст е изключително често срещана в Южна Африка и Южна Азия. Въпреки това, в Средния изток, Северна Африка и други части на Азия, бракове

по време или скоро след пубертета са често срещани сред общности с традиционен начин на живот. Съществуват също така места в Западна и Източна Африка и Южна Азия, където бракът на момичетата на ранна възраст не се практикува, а браковете между 16 и 18 години са често срещани в части от Латинска Америка и някои места в Източна Европа.

В индустриализираните страни много малко жени се омъжват преди да навършат 18 години; само 4 процента в САЩ и 1 процент в Германия, например. В някои части на Централна и Източна Европа обаче ранните бракове са оцелели, значително забележими и сред ромските общности в Македония, където 27 процента от жените, омъжени се през 1994 са били на възраст между 15 и 19 години. Сходна е ситуацията и в Албания, където семействата в селските райони, доведени до крайна бедност от пост - комунистическият преход, насърчават дъщерите си да се оженят по-рано, за да изберат потенциални съпрузи преди те да мигрират в градовете за търсене на работа и за да се застраховат от заплахата да бъдат отвлечени на път за училище. В по-голямата част на Източна Европа, средната възраст за брак е в началото на 20-те, като съществува тенденция част от младежите да сключват брак, като тийнейджъри⁵. Един от проблемите при изследването на ранните бракове е, че множеството от тях не се регистрират и се сключват неофициално и следователно не се отчитат при никоя от стандартните системи за събиране на данни. Много малко данни съществуват за броя бракове създадени преди навършване на 14 години, а още по-малко за тези преди 12.

На световно ниво е важно да се отбележи, че ранните бракове и раждания на деца

5 UNICEF, Innocenti Digest, No 7 – Early marriage, Child Spouses, March 2001, страници 5-8

са били изоставени като практика от заможните слоеве на обществото, дори и в бедни и привързани към традициите държави. Почти навсякъде обаче, бедните жени в селските райони са по-склонни да се омъжат и да родят рано, като и нивото на образование оказва критична роля⁶.

Обичаите, свързани с брака, включително тези определящи желаната възраст за брак и начина по който се избира съпругата, зависят от отношението на обществото към семейството – неговата роля, структура, начин на живот и индивидуалните и колективни отговорности на членовете му. Концепцията и функциите на семейството се променят в различните точки на света и са в процес на непрестанна еволюция.

Основната разлика в семейните модели е между традиционния „фамилистичен“ модел и модерния „индивидуалистичен“ такъв. Традиционният модел се характеризира с разширени семейства, общи домакинства, разширени връзки, авторитарно упражняване на сила от страна на *pater familias*, ранна възраст на брак, съпруги, избирани от възрастните, абсорбиране на ново-омъжената в съществуващото домакинство, несъществуване на алтернативна обществена роля за жената освен тази свързана с домакинството. Във „фамилистичният“ модел плодовитостта се запазва с омъжване на момичето веднага след или по време на пубертета. Семейството е икономическата единица и то е единственият собственик на богатства и ресурси, социален статус и сигурност за неговите членове. Новите деца, особено момчетата, са длъжни да въртят домакинството и да поддържат семейния статус.

В „индивидуалистичната“ система, която е норма на индустриализираните обще-

6 Същият източник.

ства, съществува точно обратният модел. Обществата се отказват от висока раждаемост, щом смъртността спадне благодарение на по-добро здравеопазване и под натиска на урбанизацията и модернизацията. Разширените семейства започват да се разпадат на нуклеарни компоненти и някои двойки напускат и се преселват в градовете. Индивидуалната надница замества фамилното производство, и наместо да бъдат „икономическа необходимост“, децата се превръщат в „разход“. Жените могат да участват в пазара на труда и да получат образование, което да обхваща повече от необходимите познания за домакинска работа. При тези обстоятелства бракът и раждането на деца могат да бъдат отложени.

Много от развиващите се страни преминават през „демографски преход“: свидетели са на скорошен спад в смъртността и раждаемостта. В същото време този преход води до съжителство на двата описани по-горе модела в едно и също общество и едно и също време. Части от населението на която и да е държава – по-добре образовани и по-заможни градски жители – могат да приемат нормите на индустриализирания свят, включително късните бракове и раждания на деца. Въпреки това, други групи могат да запазят продължаването на старите модели. Разширените и нуклеарните семейства могат да съществуват едно до друго, дори и в едно и също поколение.

Старите вярвания, обичаите и морала, изглежда се запазват по време на демографския преход, докато новите обстоятелства обуславят леки и постепенни промени в статуквото. Тъй като възрастните жени са по-склонни от мъжете да бъдат изключени от новите идеи, те често са последните, които изоставят идеите определени собствения им живот.

Брачните модели – заедно с останалите

аспекти на формирането на семейството – са под остро въздействие на „развитието“, включващо намаляващите доходи от земеделски труд, бърза урбанизация, повишена и улеснена мобилност на населението, глобализацията на пазара, като всички тези фактори по настоящем причиняват глобално разместване на социалните пластове и икономическа маргинализация. Резултатът за семейството е засилена фрагментарност и ерозиране на разширените семейства. Семействата в ситуация на преход могат да се окажат хванати в капан между традиционните и новите индивидуалистични ценности. Мъжете, в търсене на работа, могат да се окажат въввлечени в индивидуалистичният живот в градовете, докато техните деца, подрастващи и жени остават в старите традиционни семейства, в селските местности⁷.

Понастоящем ромската общност в България, Румъния и Гърция попада точно в описаното по-горе положение. Проведеното в рамките на проект „Превенция на ранните бракове“ национално представително проучване за България показва съществени различия в преобладаващия семеен модел, възраст и начин за създаване на семейството в различните ромски групи, прослойки и поколения. Изводът, че ромската общност преминава своя преход от традиционност към модерност, респективно от фамилистичен към индивидуалистичен семеен модел.

Използвани източници на информация:

1. „Превенция на ранните бракове“, 2011; Социологическо проучване проведено от екип с ръководител ст.н.с. II ст. Алексей Пампоров в Институт по социология при БАН.
2. Учебна тетрадка „Разказани пътища“ с автори Д. Колев и Т. Крумова.
3. Доклад - България: Променящият се профил на бедността (София: Световна банка, 2002);
4. Jean-Pierre Liegeois, Roma, Gypsies, Travellers (Strasbourg: Council of Europe, 1994);
5. Доклад „Насилствените бракове в страните от Съвета на Европа“, от Edwige Rude-Antoine, Doctor of Law, Research Officer;
6. Forced marriages and child marriages, Report, Committee on Equal Opportunities for Women and Men, Rapporteur: Mrs Rosmarie Zapfl-Helbling, Switzerland, Group of the European People's Party.
7. www.romanibori.com – Сайт на Център Амалипе по проблемите на ранните бракове в ромска общност.

7 Тази подтема по UNICEF, Innocenti Digest, No 7 – Early marriage, Child Spouses, March 2001, страници 5 - 8